

FÂRÂBÎ'NİN ERDEMLİ TOPLUMUNDA MUHALİFLER

DISSENTERS IN AL-FÂRÂBÎ'S VIRTUOUS SOCIETY

Dr. Öğr. Üyesi Adnan GÜRSOY

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

e-posta: adnangursoy@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3272-8381

ATIF: Gürsoy, Adnan, "Fârâbî'nin Erdemli Toplumunda Muhalifler", *Hikmet Yurdu*, Yıl: 13, C: 13, Sayı: 26, Temmuz-Aralık, 2020/2, ss. 171-194

ÖZ:

Fârâbî felsefesinde "erdemli toplum" düşüncesi merkezde yer alır ve bir ideal olarak filozofun tüm düşüncesi ile özdeşleşir. Erdemli toplum, hakikat bilgisi temelinde kurulmuş, tüm toplumun en yüksek mutluluğa ulaşmasını sağlayacak inanç, düşünce ve hayat tarzının egemen olduğu bir mutluluk toplumdur. Fârâbî, erdemli toplum içinde, toplumun gayesi ve düzenini benimsemeyen yahut bu düzene muhalefet eden kişi ve zümreleri "nevâbit" olarak isimlendirmiştir. Erdemli toplumdaki muhalifler olarak görülebilecek bu zümreleri tasnif ve tasvir eden filozof, her bir zümrenin muhalefet biçimine göre bir mücadele yöntemi öngörmüştür. Bu çalışmada, muhalefet olgusunun erdemli toplum düzeni içindeki anlamı ve farklı muhalif zümreler bağlamındaki yansımaları incelenecektir.

Anahtar Kavramlar: Fârâbî, erdemli toplum, mutluluk, muhalefet, nevâbit.

Abstract:

In Al-Fârâbî's philosophy, the idea of "virtuous society" is in the center and, as an ideal, it becomes identified with all the thought of the philosopher. Virtuous society is a happiness society, founded on the basis of truth knowledge, where belief, thought and lifestyle are dominant, which will enable the whole society to reach the highest happiness. Within the virtuous society, Fârâbî has named the people who do not adopt or who oppose this order as "nawâbit". The philosopher, who classified

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31 Mayıs/May 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 08 Haziran /June 2020

Yayın Tarihi / Published: 01 Temmuz/ July 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Aralık /July-December

Cilt/Volume: 13 Sayı/Issue: 26 **Sez / Pub Date:** Temmuz-Aralık, 2020/2 **Sayfa / Pages:** 171-194

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iThenticate intihal programıyla tarandıktan sonra, iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

and depicted these figures that can be seen as opponents in the virtuous society, envisaged methods for encounter according to the opposition style of each group. In this study, the meaning of the opposition phenomenon within the virtuous society order and its reflections in the context of different opposition groups will be examined.

Key Words: Al-Fârâbî, virtuous society, happiness, opposition, nawâbit.

Giriş

Fârâbî, Platon ve Aristoteles'in siyaset felsefesi olmak üzere Antik Helenistik felsefi mirası ve köklü İran medeniyetinin birikiminden yararlanarak¹ İslam medeniyetinde siyaset felsefesini kuran filozoftur.² Onun felsefî sistemi, metafizikten ahlaka, nübüvvet ve din (mille) teorisine kadar tüm temel teorileri, siyaset felsefesi ile irtibatlı bir şekilde okunabilir. O, *el-Medinetü'l-fâzıla* ve *es-Siyâsetü'l-medeniyye* eserlerinde ortaya koyduğu, *Kitâbu'l-Mille* ve *Tahsilus-sa'ade* eserlerinde de çeşitli yönleriyle tamamladığı erdemli toplum teorisi ile bir bilgi toplumu³ kurmak istemiştir.⁴

¹ İslam siyaset felsefesinin teşekkül sürecinde İran siyaset düşüncesinin etkisi konusunda Câbirî, İran siyaset düşüncesinin, özellikle ünlü İran hükümdarı Ardeşir'in kurduğu modelin belirleyiciliğine işaret etmekte ve Fârâbî'nin erdemli toplum modelini, "Kisrâci değerlerin galibiyeti" olarak nitelemektedir. Muhammed Abid El-Câbirî, *Arap Ahlaki Akli*, trc. Çelik, Muhammed (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 438-463.

² Dimitri Gutas, ilginç bir şekilde, İslam dünyasında "siyaset felsefesinin "gerçek siyaset filozofu olan İbn Haldun" ile başladığını iddia etmekte ve çağdaş İslam felsefesi araştırmalarında Strauss ve Muhsin Mehdi gibi araştırmacıların siyaset felsefesini merkeze olan ve bu merkezi de Fârâbî felsefesinde gören tutumlarını eleştirmektedir. Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, trc. M. Cüneyt Kaya, 2. Bs (Klasik Yayınları, 2010), 288-294. Kanaatimizce Gutas'ın, Fârâbî'nin siyaset felsefesinin kapsamı ve onun İslam siyaset felsefesinin kurucusu olduğu gerçeğine karşı değerlendirmeleri yanlıştır. Fârâbî'nin siyaset felsefesi, özel olarak İslam felsefesinde bağlamında, daha genel olarak da İslam siyaset düşüncesindeki yeri bakımından belirleyici bir mevkide yer almaktadır. Konuyla ilgili çağdaş literatür bu belirleyiciliği açıkça gösterir. Bu bağlamda iki örnek verebiliriz. Hem İslam siyaset düşüncesine hem de Fârâbî'nin siyaset felsefesine dair kapsamlı araştırmalarıyla bilinen Erwin I. J. Rosenthal'ın, Fârâbî'nin siyaset felsefesini bir "temel" olarak nitelemiş ve filozofun siyaset felsefesinin cihadı ve içtihadı esas alan yapısı ile İslam siyaset düşüncesi ile irtibatına işaret etmiştir. Erwin Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, trc. Ali Çaksu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 175-208. İkinci örnek olarak, Fârâbî'den Abduh'a İslam siyaset düşüncesini inceleyen Huriye Tevfik Mücahid de Fârâbî'nin söz konusu kurucu ve belirleyici vasfına işaret etmesi gösterilebilir. Huriye Tevfik Mücahid, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 67-144. Esasen İslam felsefesinin kurucusu Fârâbî'nin felsefî mirası İslam dünyasının doğusunda ve batısında büyük bir etki alanı doğurmuştur. Fârâbî'nin felsefî mirası için bkz. Ian Richard Netton, *Fârâbî ve Okulu*, trc. Mehmet Vural (Elis Yayınları, 2006). Fârâbî felsefesinin etkisi yalnızca İslam felsefesi açısından değil, Orta çağ Hıristiyan felsefesi bakımından da önemlidir. Bu konuda bkz. Robert Hammond, *Fârâbî Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*, trc. Uluğ Nutku- Gülnihal Küken (Alfa Yayınları, 2001).

³ Ahmet Arslan, Fârâbî felsefesindeki ideallerin biri olan el-medinetü'l-fâzıla" terkinde yer alan "medine" kavramının Platon ve Aristoteles'in kullandığı anlamda "polis" (şehir) kavramının karşılığı olmayıp, "devlet, yönetim" olarak anlamak gerektiğini, terkipte yer alan "fâzıla" kavramının da "erdemli" anla-

Fârâbî'nin siyaset felsefesini çeşitli yönleriyle ortaya koyan çok sayıda akademik çalışma vardır. Bu çalışmalardan bazıları filozofun siyaset felsefesinin bütünü tasvir etmekte, bir kısmı da bu bütün içinde özel önemi bulunan konulara odaklanmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı, filozofun ideal toplum tasarımının genel bir tasvirini yaparken, bazıları da İlk Başkan'ın konumu gibi daha spesifik konuları işlemektedir. Kanaatimizce filozofun onun siyaset felsefesinin spesifik yönlerine odaklanan çalışmalar, konuya ilişkin kavrayışımızı derinleştirecektir.

Fârâbî'nin siyaset teorisiyle ilgili çalışmalar içinde muhalefet olgusunu müstakil olarak inceleyen eser yok gibidir.⁵ İlai Alon'un "*Fârâbî'nin Garip Bitkisi: Muhalefet Olarak en-Nevâbit*" başlıklı makalesi bu konuda gördüğümüz tek çalışmadır. Bu makalede yazar, Fârâbî'nin, yaşadığı dönemde çeşitli zümreleri nitelemek için kullanılan "nevâbit" kavramını, muhalif grupları nitelemek üzere bir siyasi terime dönüştürme sürecini analiz etmiştir. Makalenin ağırlıklı kısmı bu iddianın "delillerine" ayrılmıştır. Ancak muhalif grupların, erdemli toplum düzeni içindeki konumları ve muhalefet şekillerinin bu düzen bakımından değerlendirilmesi gibi boyutları nispeten eksik görünmektedir.⁶

Fârâbî'nin siyaset felsefesinin bazı temel fikirleri ve erdemli toplum teorisi bilinmeden, erdemli toplumdaki muhalefet olgusu tam anlaşılabilir. Bu sebeple burada önce, erdemli toplum teorisinin genel çerçevesi, muhalefet olgusu ile ilişkili unsurları belirginleştirilerek ele alınacak, sonra muhalefeti ifade eden bir kavram olarak "nevâbit" kavramının mahiyeti ve erdemli toplumdaki muhalif grupların tasnifine yer verilecek, son olarak da filozofun muhaliflerle mücadele konusundaki düşüncelerine işaret edilecektir.

---

mının ötesinde "mükemmel, ideal, en üstün" fikrini içerdiğine işaret etmiştir. Ahmet Arslan, "*Giriş*", *İdeal Devlet* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 23.

⁴ Câbirî'ye göre, İbn Sînâ, Fârâbî'nin erdemli toplum projesini geri plana itmiş ve bu proje yetim kalmıştır; hiçbir İslam düşünürü tarafından da yeniden ele alınmamıştır. Muhammed Abid El-Cabiri, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, trc. Burhan Köroğlu- Hasan Hacak, 3. Bs (İstanbul: Kitâbevi, 2001), 566-567.

⁵ İslam siyaset düşüncesinde muhalefet konusunu ele alan eserlerde, İslam filozoflarının felsefelerine atıf yok gibidir. İslam siyasi düşüncesinde muhalefet olgusunu kapsamlı bir şekilde inceleyen Nevin, yüksek lisansını Fârâbî'nin siyaset düşüncesi üzerine yapmış olmasına rağmen eserinde Fârâbî'nin muhalefet olgusuna yaklaşımına hiç yer vermemiştir. Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, trc. Vecdi Akyüz (İz Yayıncılık, 1990). İslam filozofları hakkındaki kapsamlı incelemeleri ile bilinen M. Âbid el-Câbirî'de, *İslam'da Siyasal Akıl* eserinde filozofların siyaset felsefesi bağlamındaki görüşlerine nadiren değinmiştir. Muhammed Âbid El-Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz (Kitâbevi, 1997).

⁶ İlai Alon, "*Fârâbî'nin Garip Bitkisi: Muhalefet Olarak en-Nevâbit*", *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, trc. Kazım Güleçyüz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 217-249.

1. Erdemli Toplum Düzeni

İnsan, varlığını sürdürmek ve yetkinleşmek için pek çok şeye muhtaç bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu muhtaçlığı sebebiyle insan, toplumsal bir varlıktır.⁷ İnsan ancak toplum içinde yetkinleşebilir, diğer bir ifadeyle insan en üstün iyiye ve yaratılış amacı olan mutluluğa ancak erdemli bir toplumda ulaşabilir. Erdemli toplum, toplumun tüm fertlerine yetkinleşmek ve mutluluğa ulaşmak için gerekli şartları sağlayan toplumdur. Erdemli toplum düzeni, toplumdaki uyum ve yardımlaşma bakımından sağlıklı bir beden işleyişine ve âlemde hüküm süren mükemmel düzene (nizâmu'l-hayr) benzer. Bu toplumun yöneticisi olan İlk Başkan, bedende kalbe, âleme nispetle İlk Sebeb'e (es-Sebebü'l-Evvel) benzer. Âlemdeki hiyerarşik düzenin toplumda tesisi, bu benzerlik temelinde anlaşılır ve hayata geçer.⁸ İlk Başkan'ın erdemli toplumun yönetimini üstlenmesini sağlayan özellikleri, fıtrat ve tabiat bakımından sahip olduğu özellikler, yönetim sanatını bilmesi ve vahiy almasıdır. Bu bakımdan o, filozof, peygamber ve hükümdardır.⁹ İlk başkan (er-reîsü'l-evvel), erdemli bir yönetimi tesis eder ve bu yönetimin sürekliliğini sağlayacak görüşler (ârâ) ve fiiller (ef'âl) bütünü olan din (mille) vaz eder. Bu anlamda din, hakikat bilgisine dayanan hayat tarzının ve toplum düzeninin adıdır. Toplumun birliğini, hakikat bilgisi, sevgi, adalet, inanç birliği ve en yüksek mutluluğa ulaşmak üzere yardımlaşma temelinde uyumunu sağlayan dindir.¹⁰

Erdemli toplum düzeninde din, felsefenin burhanî seviyede temsil ettiği hakikatlerin, tahayyül ve ikna düzeyinde halka öğretilmesi ve bu sayede halkın en yüksek mutluluğa ulaşmasını temin etmek gayesine hizmet eder. Felsefeyi yetkin felsefe, toplumu erdemli toplum, dini sahih din kılan kriter, bu gayeye yönelmektir. Bir toplumun erdemli olması, yöneticilerin bilgeliği ve yönetim sanatındaki (el-mihnetü'l-melikiyye)

⁷ İnsanın toplumsallığı ve devletin menşei konusu şu dört teori üzerinden incelenebilir: (i) varlık planındaki düzenin insan hayatına yansımaları öngören ontolojik teori; (ii) insan bedeninin işleyişinin model olduğu düşüncesini temele alan biyo-organik teori; (iii) insanın tabiatı veya yaratılışı sebebiyle toplumsal bir varlık olduğunu, ihtiyaçlarını karşılamak üzere iş birliği yapmak ve yardımlaşmak üzere devleti kurduğunu ileri süren fıtrat teorisi; (iv) insanların bir arada yaşamalarını sağlayan güç, sevgi ve adalettir, insanın yaratılış gayesi olan mutluluğa ulaşması ancak sevgi ve adaleti temele alan bir toplum düzeninde mümkündür, bu sebeple devlet vardır düşüncesini öngören adalet teorisi. Mahmut Kaya, "Fârâbî", *TDVİA* (İstanbul: İsam, 1995), 12: 153-154.

⁸ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, trc. Yaşar Aydın (Litera Yayıncılık, 2018), 184-196.

⁹ Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması: Tahsilü's-sa'âde*, trc. Ahmet Arslan (Ankara: Divan Kitap, 2012), 95.

¹⁰ "Erdemli şehrin ilk yöneticisinin nazârî felsefeyi kâmilânen bilmesi gerekir. Çünkü kendisine örnek almak üzere Allah'ın âlemdaki tedbiri (yönetimi) ile ilgili herhangi bir şeye vâkıf olması ancak bu yolla mümkün olur. Bütün bunlar, toplumda bir ortak dinin bulunmasıyla mümkün olur ki, onun sayesinde toplumun görüşleri, inançları ve fiilleri bir araya gelir, bölümleri uyumlu, bağlantılı ve düzenli olur ve işte bu durumda onların fiilleri aranan gayeye yani en son mutluluğa ulaşmak için birbirine destek ve yardımcı olur." Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille -Din Üzerine-*, trc. Yaşar Aydın (Litera Yayıncılık, 2019), 68.

maharetine, seçkinler ile halkın aynı gayeye yönelmiş olmalarına ve bu gayeye ulaştıracak erdemlerin toplumda hayata geçmesi için gerekli ahlaki, hukuki ve siyasi düzenin kurulmasını temin eden erdemli dine bağlıdır.

Erdemli toplumu tesis eden ve sürekliliğini temin eden erdemli yönetim, ilk başkanlık ve ona tâbi olan yönetim şeklinde iki seviyede tahakkuk eder. Erdemli toplumun kurucusu olan ve hakikat bilgisini bir toplum düzenine ve hayat tarzına dönüştürme yetkinliğine sahip olan İlk Başkan, bir din (mille) vaz eder ve toplumsal düzenin adalet ilkesine uygun bir yapıya kavuşmasını sağlayacak kanunları koyar. Bu sayede o, tüm toplumun en yüksek mutluluğa ulaşması için topluma rehberlik (mürşid) ve öğretmenlik (muallim) yapar. Fârâbî, İlk Başkanı, “filozof-peygamber-hükümdar-kanun koyucu” sıfatlarını haiz bir kurucu lider olarak görür. İlk Başkan, varlıkların hakikatine ilişkin idraki sebebiyle filozof; toplum hayatının insan mutluluğunu temin edecek şekilde tanzimi için gerekli görüş (ârâ) ve kanunları vazetme yetkinliğine sahip olması bakımından da kanun koyucu ve hükümdarlık vasfı bulunan bir peygamberdir. Filozof vasfıyla o, en yüksek mutluluğun ne olduğunu bilir; peygamber vasfıyla da bu mutluluğa ulaştıracak toplum düzenini, yasaları ve dini (mille) vaz eder.¹¹ Bir kanun koyucu (vâdiu'n-nevâmis) olan İlk Başkan'ın görevi, kurduğu toplumun iç ya da dış tehlikelere ve hastalıklara karşı tedbirler almaktır.¹² Hakikate ilişkin nazarî bilgiden, bir hayat tarzı ve toplum düzeni çıkaran İlk Başkan, toplum düzenini kurmak ve toplumu en yüksek mutluluğa yöneltmek anlamında yönetme sanatını bilen bir filozoftur.¹³

Erdemli yönetim, toplumun erdemli bir hayat düzenine göre şekillenmesinde rehberlik eden kurucu lider olarak İlk Başkan ile onun kurduğu düzeni, onun ilke ve gayelerine uygun bir şekilde sürdüren “kanuna tabi yöneticiler” (reîsü's-sünne/melikü's-sünne) tarafından temsil edilir. İlk Başkan'ın erdemli toplum düzenini kurarken esas aldığı hakikatleri ve toplum için belirlediği gayeleri kavrayan sonraki yöneticilere “geleneği takip eden yöneticiler” ya da “kanuna bağlı yöneticiler” denilir. Kanuna bağlı yöneticiler, erdemli toplum düzeninin İlk Başkan'ın belirlediği gayeye uygun bir şekilde idamesini sağlarlar. Onlar, yaşadıkları dönem içinde mevcut şartlar ve problemler karşısında İlk Başkan'ın nasıl davranacağını bildikleri için kanun vaz etme konusunda tıpkı İlk Başkan gibi bir yetkiye sahiptirler. Erdemli yöneticiler, gayeleri,

¹¹ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, 26. Fârâbî'nin İlk Başkan kavramının Hz. Muhammed ile ilişkilendirilmesi konusunda bkz. Walzer, Richard, “Açıklamalar ve Yorumlar”, *İdeal Devlet*, trc. Ahmet Arslan (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 230; Fazlurrahman, *Prophecy in Islam, in Orthodoxy and Philosophy* (Chicago: Chicago University Press, 1958), 58; Muhammed Abid El-Câbirî, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, trc. Said Aykut, 2. Bs (İstanbul: Kitâbevi, 2003), 74.

¹² Yaşar Aydın, *Fârâbî'de Tanrı İnsan İlişkisi*, 5. Bs (İz Yayıncılık, 2017), 181.

¹³ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 194.

çabaları, iradeleri ve yaşayışları bir olduğu için, farklı toplumlara vaziyet etseler bile tek bir yönetici gibidirler. Farklı zamanlarda yaşasalar bile tek bir ruh gibidirler. Sonradan gelen yöneticiler, erdemli toplum düzeninin kurucu ilkelerine ve ruhuna uygun davranırlar. İlk başkan gayesini ve ilkelerini bilen ve kendileri de birer filozof olan bu yöneticiler, İlk Başkan'ın sözleri ve fiillerinin yazılı olduğu kanunlara göre erdemli toplumun sürekliliğini sağlar.¹⁴

Erdemli toplumu kuran ve şekillendiren dört unsur, sevgi, adalet, inanç ve hayat tarzında ortaklıktır. Adalet, âlemdeki iyilik düzeniyle uyumlu ve onun yansıması olan bir düzenin, iradî varlık seviyesinde insan iradesiyle tesis edilmesidir. Kanunların gayesi adaleti sağlamaktır, adaletin sağlanmadığı yerde toplumsal düzenin ve mutluluğun gerçekleşmesi mümkün değildir. Kanunlar, toplumun bütünü için mutluluğu temin edecek bir şekilde konulmalı ve uygulanmalıdır. Kanun, insanların haklarını ve sorumluluklarını belirler. Kanunların varlığı ve onlara uygun davranmak toplumsal hayatın en önemli gereklerinden biridir. Kanunlar, insanların arzularına, tutkularına kapılmalarını engelleyici sınırlar koyar. Bu, insanın ancak erdemli bir toplumda yetkinliğe ermesi fikri ile ilgilidir. Peki bu kanunlar nelerdir, kim tarafından konulur, nasıl uygulanır, kanunun uygulanması sürecinde ortaya çıkan sorunlar nasıl giderilir? İslam siyaset felsefesinde bu konu çok yönlü ele alınmış ve Fârâbî'nin erdemli toplum teorisinin teorik temelini oluşturduğu bir seyir takip etmiştir.¹⁵

Fârâbî'nin erdemli toplum düzeni, hiyerarşik bir yapıdır. İnsanların bu hiyerarşik düzen içindeki mertebeleri, yaratılışları ve aldıkları eğitime göre olur. İlk Başkan, bireyleri ve toplulukları, yöneticiler ve hizmet edenler şeklinde mertebelerine göre yönlendirir. Toplumun bölümleri birbirine bağlı ve uyumlu bir yapı arz eder. Toplumun hiyerarşik bir yapı içinde sahip olduğu uyum ve düzen, âlemdeki hiyerarşik yapıya, uyum ve düzene benzer. Toplumun yöneticisi olan İlk Başkan'da İlk Sebeb'e benzer. Bir toplumun mutluluğu, iradi ve tabii kötülüklerin ortadan kalkması, tabii ve iradi iyiliklerin elde edilmesi ile mümkün olur. Dolayısıyla İlk Başkan'ın görevi, toplumun düzen ve uyumunu, kötülüklerin ortadan kaldırılması ve iyiliklerin elde edilmesi için halkın iş birliğini sağlayacak bir şekilde kurmaktır. Bu noktada O, mutluluğun elde edilmesine yardımcı olacak her bir yol ve yöntemi değerlendirmelidir. Erdemli toplumda yönetici

¹⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, trc. Mehmet S. Aydın v.dğr. (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 45-46.

¹⁵ Fârâbî'nin siyaset teorisi, bir yandan açıklama gücü yüksek teorik modeller içerir, bir yandan da içinde yaşadığı toplum ve medeniyetin sorunları ve istikameti hakkında filozofun tefekkürünü, çözümlemelerini ve çözümlerini içerir. Bu çözümlemelerin İslam medeniyetinin istikameti bakımından anlamına dair bkz. Ömer Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 260-262.

ile halk arasındaki ilişki, hoca ile öğrenci arasındaki ilişki gibidir. Cahiliyye toplumlarında ise yöneticiler, atların dizginlerini elinde tutan süvarilere benzerler. Aslında cahiliyye toplumlarındaki yöneticiler ancak mecazi anlamda yönetici sıfatını hak ederler. Erdemli toplumdaki bireyler, varlıkların yüce ilkelerini, erdemli şehrin yönetimi ve düzeni, mutluluğun ne olduğu ve mutluluğa götürecekt davranışların bilgisine sahip olmalıdır. Bu bilgi, ahlak, hukuk ve hayat tarzı olarak erdemli toplumda vücut bulmalıdır. Erdemli yönetim, halkı bu bilgileri kazanma ve bu bilgilerin gerektirdiği fiilleri yapmaya yöneltir.¹⁶

Fârâbî erdemli toplumun sürekliliğini dikkate alarak, kanun koyma süreçlerini, erdemli toplumun devamını sağlayacak yöneticilerin vasıflarını, bu toplumu kuran temelleri kavramanın önemini, felsefe ile din ilişkisini önemle ve çok yönlü ele alır. Erdemli toplum düzeninin, varlığına ve sürekliliğine yönelebilecek tehlikeleri ve bu tehlikelerle mücadele meselesini ele alır. Bu tehlikelerden biri de erdemli toplum düzeninin dünya görüşünü anlamayan, kabul etmeyen, bu dünya görüşüne dayanan hayat tarzını benimsemeyen insanlar ve zümrelerdir.

2. Erdemli Toplumda Muhalefet ve Muhalif Gruplar (Nevâbit)

Erdemli toplumun ortak inanç ve yaşam tarzının bir ifadesi olan mille (din), bu devletin yöneticileri tarafından burhani seviyede kesin olarak bilinen felsefenin topluma yansımadır. Buna göre hakikat, erdemli toplumun filozof yöneticilerine nispetle felsefe; halka (müminlere) nispetle dindir. Aynı hakikatin farklı dil ve yöntemlerle ifadesine muhatap olan seçkinler ile halkı birleştiren, gaye birliğidir. Ancak toplumda bu gayeye karşı çıkan, bu gayeyi anlamayan, ortak görüşü benimsemeyen, anlamayan ya da ortak görüşü bozmaya çalışan bireyler ve gruplar olması mümkündür. İşte Fârâbî erdemli toplum düzeninin kurulması ve devamlılığı açısından önemli bir iç tehlike olarak bu grupları tasnif eder ve bu gruplarla mücadele konusunda görüşlerini ortaya koyar. Burada öncelikle muhalefet kavramını hangi anlamda kullandığımızı açıklayalım, sonra nevâbit kavramının anlamını ve muhalefet ile ilişkisini ele alalım. Bundan sonra muhalif grupların tasnifine geçelim.

2.1. Muhalefet ve Nevâbit Kavramları

Muhalefet kavramı, siyasetin temel kavramlarından biridir ve çok farklı şekillerde karşımıza çıkar. Bir toplum düzeninde muhalefeti çeşitli açılardan tanımlamak, muhalif birey, grup ya da güçleri çeşitli şekillerde tasnif etmek mümkündür. Hemen her toplumda, toplumun genel yapısına uyum konusunda zorluk çeken, toplumun gayesini

¹⁶ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 48-50.

ve anlam-değer dünyasını benimsemeyen, çeşitli şekillerde haksızlığa uğradığını düşünenler, toplumdaki paylaşımdan hak ettiğini alamadığını iddia eden yahut iktidarı ele geçirme arzusu ile hareket eden gruplar vardır. Toplum için en doğru düzeni belirleme konusundaki görüş farklılıkları veya toplumsal düzenin tesisi ve işleyiş sürecine dair yöntem farklılıkları toplumda bir ayrışma ve muhalefet doğurabilir. Fârâbî'nin erdemli toplum düzeninde muhalefet kavramı, günümüz siyaset dilindeki anlamıyla "siyasi rekabet ya da yönetimin tercih ve uygulamalarına karşı eleştiri" anlamından çok toplumsal düzenin kurucu değerlerine karşı olmak ve bu değerlere dayalı hayat düzeninin dışında kalmak anlamını ifade eder. Eş deyişle, Fârâbî muhalefeti, toplumun kurucu değerleri ve gayesi açısından değerlendirir. Bu bakımdan bir toplumda, toplumun temel değerleri ve gayesine aykırı bir istikamete yönelmeleri durumunda yöneticiler ya da diğer seçkinler de muhalif olabilir.

Fârâbî, din teorisini ortaya koyduğu *Kitâbu'l-Mille* eserinde, erdemli din ve fasit dinler arasındaki ayrımı belirledikten sonra, yönetim ile yönetilen arasındaki uyumun bazı cahiliye toplumlarında nasıl bozulacağına şöyle bir durum üzerinden işaret eder. Bir yönetici, zenginlik, haz, onur gibi cahilî amaçları toplum için gaye olarak belirlemekle kalmaz, bunları elde etme konusunda kendisinin ya da bir zümrenin kazanımlarını esas alır, toplumu da bunlara ulaşmak için bir vasıta olarak görebilir.¹⁷ Toplumun temel değerlerine aykırı bir anlam-değer dünyasına sahip bir yönetici, toplumu kendi gayesine göre dönüştürmeyi isterse, kendisinin ya da bir zümrenin menfaatlerini tüm toplumun maslahatlarına yeğlerse, mevcut kanunların ve toplumun direnci ile karşılaşır. Bu durumda yönetici, görünüşte iktidarda ancak gerçekte muhalefet konumunda olur. Fârâbî bu tür muhalefete özellikle demokratik toplumlarda (el-medinetü'l-cemâ'iyye) rastlanacağını düşünür. Demokratik toplumlarda erdemli yöneticilerin yönetime gelmesi diğer cahil toplumlara göre daha muhtemeldir. Bununla birlikte demokratik toplumlarda temel değer olan özgürlük, yalnızca kendi arzularının ve özgürlüklerinin teminatı olacak yönetimlere yönelişi beraberinde getirir. Bu sebeple bu toplumlar, erdemli bir yönetimi, yani gerçek mutluluğa ulaşmak için gerekli fiilleri belirleyen ve insanları buna sevk eden insanları tercih etmezler. Şayet erdemli yöneticiler iktidara gelirse ya öldürülür ya görevini bırakmak zorunda kalır ya da onun yönetimi, toplumun geneline muhalif olduğu için sallantılı ve çekişmeli olur.¹⁸

Fârâbî, erdemli toplumla ilgili kapsamlı bir teori ortaya koyarken, bu toplumu erdemli yapan kriterleri esas alarak erdemsiz toplum türlerini de tanımlamış ve tasnif

¹⁷ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, 16-18.

¹⁸ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 66.

etmiştir. Filozof, erdemli toplumun karşıtı olarak erdemsiz toplumlara, cahil toplum, fâsık toplum, değişmiş (mübeddel) toplum, sapkın (dâlle) toplum olarak dörde ayırır.¹⁹ Bu siyasi-toplumsal düzenler, erdemli düzenin zıtlarıdır. Bu toplumlardan fâsık toplum ile câhil toplumlar kendi içinde farklı türler barındırır.²⁰ Fârâbî'nin erdemli toplumu, felsefenin hakikat bilgisi temelinde kurulmuş bir akıl devleti ya da bilgi toplumdur. Bu sebeple, erdemli toplumun karşıtı olan erdemsiz toplumlara genel olarak câhil toplumlar ya da câhiliyye toplumlara olarak tek bir terim altında anmak doğru olacaktır.

Fârâbî, erdemli toplumda yaşayan muhalif grupları “nevâbit”²¹ terimi ile ifade etmiştir. İnsanın erdemli ve mutlu olmasının ancak erdemli bir toplumda mümkün olduğunu düşünen Fârâbî, bu terimle, erdemli toplumda yaşayan ancak erdemli toplumun temel görüşleri ve fiillerine muhalefet eden, anlamamak, benimsememek ya da onunla mücadele etmek suretiyle toplum düzenini tehdit eden grupların tamamını ifade etmektedir. Fârâbî'nin muhalefeti nitelerken “muhâsimûn, mücâdilûn veya fitne gibi suçlayıcı bir kavram olmayan “nevâbit” kavramını tercih etmesi ayrıca dikkate değer bir konudur. Bu kavramlardan özellikle fitne kavramı, İslami literatürdeki anlamı ile Fârâbî'nin muhalefet kavramına yüklediği anlamların çok ötesinde ağır anlamlar taşır.²²

İbn Bâcce, Fârâbî'nin erdemli toplum düzeninde muhalif grupları ifade etmek için kullandığı “nevâbit” kavramını, erdemsiz toplumlarda yaşayan filozofu ifade edecek şekilde dönüştürmüştür. Böylece O, “nevâbit” kavramını, Fârâbî'nin erdemsiz toplumlarda yaşayan erdemli insanlar için kullandığı “gurâba” kavramının karşılığı olarak kullanmıştır.²³ Halbuki Fârâbî felsefesinde “gurâbâ” ve “nevâbit” kavramları, bir ba-

¹⁹ Platon'un erdemsiz toplumlara tasnifi için bkz. Platon, *Devlet*, trc. Sabahattin Eyüboğlu- M. Ali Cimcoz, 41. Bs (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 543a - 592b.

²⁰ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 204-208. Bununla birlikte Fârâbî yalnızca câhil şehir türlerini sayar ve fâsık şehirlerin de câhil şehirler kadar çeşitlenebileceğini belirtir. Buna göre cahil toplum altı şekilde karşımıza çıkabilir. Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 206.

²¹ Nevâbit, “ot bitmek, filizlenmek” anlamındaki “nebt” kökünden türeyen ve “yeni yetişen, sonradan zuhur eden, tecrübesiz” manasına gelen “nâbite” kelimesinin çoğuludur. Terim olarak nevâbit, inanç konularını akli bakımdan temellendiremeyen, yaşadıkları devirde olup bitenlerden habersiz, hadiseleri değerlendirecek birikime sahip bulunmayan veya dinî metinlerin sadece lafız yönünü göz önüne alıp ona kabaca anlam veren kesimleri nitelemek üzere daha çok inanç konularında akli delillendirmeye büyük önem veren Mu'tezile tarafından kullanılmıştır. İlyas Üzüm, “Nâbite”, *TDVİA* (İstanbul: İsam, 2006), 32: 263-264. Alon da nevâbit kavramının Fârâbî'nin bu kavramı bir siyaset terimi olarak muhalif grupları ifade etmek üzere kullanmasının kaynağının söz konusu literatür olabileceğini ileri sürer. Alon, “Fârâbî'nin Garip Bitkisi”, 230-244.

²² Alon, “Fârâbî'nin Garip Bitkisi”, 248. Fitne kavramının söz konusu ağırlığının bir örneği olarak bkz. Kur'an-ı Kerim, el-Bakara, 2/191.

²³ İbn Bâcce, câhiliyye toplumlarındaki erdemli insanları nitelerken “nevâbit” kavramının yanı sıra “müfred”, “suadâ” ve “mütevahhid” terimlerini de kullanır. İbn Bâcce'nin nevâbit kavramı ile ilgili açıklaması şöyledir: “İçinde yaşadıkları toplumda, inandıklarının tam zıttı değerlerin hâkim olduğu, bu toplumda bulunmayan görüşlere sahip olan kimselere nevâbit denir. ... Bu terim, ekili bir alanda kendiliğinden biten bitkilere benzetildiği için bu insanlar için kullanılmıştır. Ancak biz onu yalnızca doğru görüşlere sahip insanlar için kullanacağız.”

kımdan zıt anlamlı kavramlar olarak görülebilirler. Şöyle ki Fârâbî'ye göre, erdemli toplumun bir parçası olan bir insanın, iradesi dahilinde ya da iradesi dışında cahil toplumun bir üyesi olarak yaşaması mümkündür. O, erdemli toplumda yaşamayan erdemli insanları, yaşadıkları toplumun erdemli yabancıları (el-gurâbâ) olarak tanımlar. Erdemli yabancıların, cahiliyye toplumlarında yaşamasının sebebi, henüz erdemli bir toplum bulunmaması olabilir ya da bu insanlar erdemli toplumda yaşarken karşılaştıkları veba, kıtlık ya da benzeri bir felaket sebebiyle bu toplumu terk etmek zorunda kalmış olabilirler.²⁴ Fârâbî cahiliyye toplumlarında yaşayan erdemli kişinin durumunu, kendinden aşağı başka bir türe mensup bir hayvanın ayaklarına sahip olan bir hayvanın durumuna benzetir. Bu durumda bulunan insanın erdemli topluma hicret etmesi gerekir.²⁵

Nevâbit kavramı erdemli toplumdaki muhalifleri ifade eden anlamıyla, filozofun iki temel eserinde *el-Medinetü'l-fâzıla* eserinde ve bu eserin simetriği olarak görülen *es-Siyâsetü'l-medeniyye* eserinde yer alır. İki eserin, konuyu ortaya koyma biçiminde benzer ve farklı yönler bulunmakla birlikte, ikinci eser konuyu oldukça ayrıntılı bir tasnifle ve kapsamı belirginleştirerek ele alınmıştır. Her iki eserde de söz konusu muhalif gruplarla ilgili değerlendirmeler, cahiliyye toplumları hakkındaki açıklamaların peşi sıra verilmiştir. Örneğin Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla* eserinde cahiliyye toplum düzenleri ile erdemli toplumda yaşayan muhalif grupları “erdemli toplumun karşıtları” olmak bakımından birlikte anar: “(Erdemli topluma) cahil toplum, fâsık toplum, bozulmuş/değişmiş toplum ve yoldan çıkmış toplum karşıttır. Ayrıca ona, bireyler düzeyinde, şehirlerde (onlara) aykırı olarak bulunan insanlar (nevâbitü'l-müdün) da karşıttır.”²⁶ Bu eserde muhalif gruplarla ilgili tasnif, *es-Siyâsetü'l-medeniyye* eserindeki tasnife göre hem daha sınırlı hem de farklı bir konu bağlamında yapılmıştır. Belki de bu sebeple, konuyla ilgili ikincil literatürde, “nevâbit” konusunun *el-Medinetü'l-fâzıla* eserinde sadece kavramsal olarak yer aldığı ancak muha-

---

İçinde nevâbit bulunmaması, ideal toplum düzeninin mahiyetinden olduğu aşikardır. ... Çünkü orada hiçbir yanlış görüş temsil edilmez. ... Fakat dört (erdemsiz) hayat tarzı içinde nevâbit bulunur ve hatta onların varlığı erdemli toplumun ortaya çıkması için bir sebeptir.” Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, 245.

²⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 46.

²⁵ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, 44-46. Fârâbî, aynı konuyu *Fusûlü'l-medenî* isimli eserinde şöyle ifade eder: “Erdemli kişinin (filozofun), bozuk yönetimlerde (*es-siyâsetü'l-fâside*) yaşaması haramdır ve eğer kendi zamanında bilfiil mevcutsa, erdemli toplumlara hicret etmesi gerekir. Eğer, erdemli toplumlar yoksa o zaman bu erdemli insan, bu dünyada bir gariptir (yabancıdır), onun hayatı da sefildir (*redî*); dolayısıyla bu insan için ölüm, hayattan daha iyidir.” Fârâbî, “Fusûlu'l-medenî”, *Fârâbî'nin İki Eseri*, trc. Özcan, Hanifi (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005), 125. Eseri neşreden Dunlop, Fârâbî'nin bu ifadelerinde kendisinden bahsettiğini, filozofun Bağdat'taki yaşamı sırasında kötü yönetimlerin dünyaya getirdiği felaketleri yeterince gördüğünü ve Bağdat'tan Şam'a gelişini 'kendi kişisel hicreti' olarak gördüğünü ve Fârâbî'nin bu düşüncesinin, İbn Bâcce'nin erdemsiz toplumda yaşamak durumunda kalan filozofunun hicrete zorlanması düşüncesine kaynaklık ettiğini belirtir. D. M. Dunlop, “Giriş”, *Fârâbî'nin İki Eseri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005), 33.

²⁶ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 204. Eserin bazı neşirlerinde ibare “nevâbitü'l-müdün” şeklinde yer alır.

lif gruplarla ilgili bir tasnif ve ayrıntı yer almadığı ifade edilmiştir. Bu eserde, önce erdemli toplumun ortak inanç ve düşüncelerinin neler olduğu izah edilmiş, sonra “felsefe ve din” başlığı altında bu ortak görüşlerin, iki seviyede bilineceğine işaret edildikten sonra, erdemli dinin hakikati temsillerle anlatması olgusu karşısında üç grup insanın anlayış yetersizliği, yanlış gayelerle çarpıtması ve sofistçe yaklaşımlarına yer verilmiştir.²⁷ Bu bölüm, muhalif gruplara dair *es-Siyâsetü'l-medeniyye* eserinde yer alan ayrıntılı tasnifin bir kısmının mukabilidir. Bu husus, muhalif grupların tasnifine yer verdiğimiz bir sonraki başlık altında tebarüz edecektir.

Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye* eserinde “nevâbit” kavramının etimolojisine işaret etmiş, kitabın sonunda da bu zümreleri ayrıntılı diyebileceğimiz ölçüde tanıtmıştır: “Erdemli toplum, cahil toplumun, fâsık toplumun ve sapkın toplumun karşıtıdır. Ayrıca erdemli toplumda yaşayan erdemsizler vardır ki, bunlar tıpkı buğdayın arasından çıkan dikene veya tahıl ya da bitkiler içindeki yararsız, hatta zararlı olan başka otlara benzerler.”²⁸ Buna göre, muhalifler, erdemli toplum içinde yaşayan erdemsiz insanları ya da insan tiplerini ifade etmektedir. Erdemli toplumu birbirine bağlayan anlam-değer dünyasından ve gayeden uzak olmaları sebebiyle filozof onları adeta toplumun bütünlüğüne dahil olmayan hatta ona zararlı unsurlar olarak görmektedir. “Nevâbit” kelimesinin etimolojisi açısından düşüncümüzde, bu insan gruplarının kurutulması gereken zararlı otlara benzetildiğini, ıslah edilmesi ya da etkisiz kılınması gereken kişi ya da zümreler olarak görüldüğü söylenebilir. Fârâbî, muhalif gruplar içinde, cahiliyye toplumunun değerlerini ve hayat tarzını benimseyen ve bunların propagandasını yapanların erdemli toplum ile uyumsuzluğunu “kendisinden daha üstün bir türe ait bir hayvanın kafasına sahip olan bir hayvanın durumuna” benzetir.²⁹

Netice itibarıyla filozof, “nevabit” diye adlandırdığı birey ya da zümreleri, her biri erdemli toplum düzenine karşı fiili bir karşı duruşları olmasa bile, bu toplum düze-

²⁷ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 226-232.

²⁸ Bu ifadelerin devamında filozofun insan görüşüne dair önemli ifadeler yer alır. Filozof, erdemli toplumda yaşayan erdemli insanlardan sonra cahiliyye toplumlarında yaşayan insanlar ile erdemli toplumda yaşayan insanları anmış, bu derecelendirmenin en alt tabakasına ise, bir medenî topluluk kuramayan insanları ya da erdemli toplumda yaşadığı halde hayvan derecesinde görülen insanları yerleştirmiştir: “Sonra da yaratılışları gereği hayvan düzeyinde olan insanlar gelir ki, bunlar ne medeni varlıklardır ne de onların bir siyasi düzenleri vardır. Onlardan bir kısmı evcil hayvanlar, bir kısmı vahşi hayvanlar gibidir. Vahşi hayvanlar gibi olanların bir kısmı da yırtıcı hayvanlar gibidir. Bunlardan bir kısmı çöllerde ayrı ayrı, bir kısmı da birlikte ve vahşi hayvanlar gibi her türlü ahlaksızlık içinde yaşar. Bazıları da şehre yakın yaşarlar. Kimileri çığ et yerler, kimileri yabani otları, kimileri de vahşi hayvanları avlayarak geçinirler. Bunlar dünyanın yerleşim bölgelerinin dışında kalan uzak kuzey ve uzak güney bölgelerinde bulunurlar. Onlara hayvanlara yapılan muamele yapılmalıdır. Evcilleşmeye yatkın olup, toplum için şu veya bu şekilde faydalı olanlara dokunulmaz, onlar köle olarak hayvan gibi kullanılırlar. Ancak yararı olmadığı halde zararı görülenleri, zararlı hayvanlara yapılan muameleyi görmelidir. Aynı şeyler, şehir halkının çocuklarından hayvan düzeyinde olanlara da uygulanır.” Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 52-53.

²⁹ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, 44.

ninin gerektirdiği görüşler, fiiller, gaye ve yetkinliğe katılmamaları sebebiyle erdemli toplumun karşıtı olarak niteler. Burada öncelikle söz konusu zümreleri bu bakımdan ayırmak ve erdemli topluma karşıt olma nitelemesinin hangi zümreler için geçerli olduğunu belirlemek gerekir. Bunu anlamak için bu tasnifi görmek gerekir.

2.2. Erdemli Toplumda Muhalif Gruplar

Fârâbî'nin muhalif grupları çeşitli özelliklerini vurgulayarak tasnif eder. Bu tasnif, *el-Medinetü'l-fâzıla* eserinde farklı bir bağlamda ve kapsamda, *es-Siyâsetü'l-medeniyye* eserinde ise daha tafsilatlı ve kapsamlı bir şekilde yer alır. Filozofun *el-Medinetü'l-fâzıla* eserindeki bu gruplara ilişkin olduğunu düşündüğümüz tasnifi üç gruba kapsar. Bu üçlü tasnif "doğruyu arayanlar sınıfı" (müstersidûn), cahili amaçlara sahip olanlar ve farklı argümanlarla karşımıza çıksa bile sofistler olarak niteleyebileceğimiz üçüncü bir sınıf şeklinde özetlenebilir.³⁰ Bu eserde söz konusu tasnifin bulunduğu bölümdeki diğer konular, erdemli toplumda muhalefet olgusunun hangi düzlemde ele alındığı konusunu belirginleştirmektedir.³¹ Şöyle ki, bu bapta öncelikle erdemli toplumun halkının ortak dünya görüşü maddeler halinde tavsiz edilmekte,³² sonra bu dünya görüşünün felsefe ve din şeklinde iki seviyede bilindiğine işaret edilmekte, bu iki seviyedeki bilgi karşısında insanların durumları açıklanmaktadır. Buna göre, erdemli toplumda yaşayan insanların bilmeleri gereken hususlar, burhanî seviyede seçkinler (filozoflar/hükemâ) tarafından bilinir. Toplumun çoğunluğunu oluşturan halk ise bu hususları, taklitleri olan misalleri ile bilirler. Bunların her ikisi de bilgi değeri taşır ancak elbette üstün olan filozofların bilgisidir. Hakikati temsilleri ile tahayyül düzeyinde bilmenin de kendi içinde dereceleri bulunduğuna işaret eden Fârâbî, temsiller arasındaki bu derece farkının hem bir toplum ölçeğinde hem de farklı dinler arasında söz konusu olabileceğine işaret eder. Fârâbî'ye göre, erdemli toplumun ortak dünya görüşü, burhanî düzeyde bilindiğinde herhangi bir itiraz söz konusu olamaz ancak misalleriyle bilindiklerinde çeşitli itirazların olması mümkündür.³³ Filozof, işte bu itirazlar bağlamında karşımıza çıkan insan gruplarını tasnif etmektedir.³⁴ Dikkatle bakıldığında ve *es-Siyâsetü'l-*

³⁰ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 230-232.

³¹ Walzer'e göre, Fârâbî bu bölümlerde artık filozofu değil, sıradan insanı da konu edinmeye başlamaktadır. Walzer, Richard, "Açıklamalar ve Yorumlar", 237.

³² Erdemli toplumun tamamının bilmesi ve inanması gereken bu görüşler, adeta tam adı "*Erdemli Şehir Halkının Görüşlerinin İlkeleri Kitabı*" (*Kitâbu Mebâdii ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla*) olan eserin bir özeti gibidir.

³³ Walzer, Fârâbî'nin söz konusu düşüncesini, dinin her seviyede eleştiriye açık ve itiraz edilebilir bir şey olarak gördüğü şeklinde aktarmakta ve bu düşüncenin dini düşünce açısından saçma ve sapkınca görüleceğini ancak Fârâbî'nin din teorisi açısından tutarlı bir fikir olduğunu ifade etmektedir. Walzer, Richard, "Açıklamalar ve Yorumlar", 310.

³⁴ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 226-230.

medeniyeye eserindeki tasnif ile birlikte okunduğunda, bu insan gruplarının muhalif gruplar olarak değerlendirildiği anlaşılacaktır. Şimdi bu iki eserdeki anlatımı esas alarak, muhalif gruplara ilişkin tasvir ve değerlendirmeleri aktarmak istiyoruz.

Nevâbit gruplarından birincisi, “fırsatçılar ya da tuzakçılar” (mütekannisûn) olarak adlandırılır. Bu gruptaki insanlar, görünüşte en yüksek/gerçek mutluluğa ulaştırılan görüş ve eylemleri sahiplenmekle birlikte, asıl gayeleri zenginlik, cömertlik, beğenilme ve iktidar elde etmektir. Onlar bu gayelerine toplum içinde ancak erdemli olmak suretiyle elde edilen mevkiileri de kullanarak erişmeye çalışırlar. Erdemli toplumu bir millet yapan şey dindir. Bu sebeple bu kişi ya da zümreler, bu ortak paydayı kullanarak, toplumun güvenini kazanırlar ancak esas gayeleri saygınlık, zenginlik ya da iktidar elde etmektir. Bu insanlar da dindarlığı ya da mille ile uyumlu görünmeyi gayelerine ulaşmak için bir yol olarak kullandıkları için “tuzakçılar” şeklinde de tercüme edilen “mütekannisûn” diye adlandırılmışlardır.

İkinci grup “tahrifçiler” (muharrife) olarak adlandırılır. Bu kişi ya da zümreler, cahil toplumların gayelerini benimsemişlerdir ancak onlar erdemli toplum içinde bu gayeye ulaşmanın mümkün olmadığı düşüncesinden hareketle, kanun koyucunun sözlerini ya da görüşlerini, kendi arzularına göre ya da kendi amaçlarına uygun düşecek bir şekilde çarpıtırlar. Daha önce de belirtildiği gibi, erdemli toplumda muhalif gruplarının muhalefeti, erdemli dine yönelik olduğu için, muhalif grupların adlandırılmasında dinî terminoloji kullanılmış görünmektedir.

Üçüncü grup, “sapanlar” (mârıka), tahrif ya da çarpıtma amacı gütmedikleri halde, kanun koyucunun sözlerini, görüşlerini anlamamakta ve bu sözleri, toplumun ortak gayesine ya da kanun koyucunun gayesine uygun olmayan bir şekilde yorumlarlar. Bunun sonucunda da bu zümrelerin görüşleri ve fiilleri toplumsal düzene aykırı bir mahiyet arz eder. Onların fiilleri, İlk Başkan'ın toplum için belirlediği gayenin dışına çıkar ve onlar “farkına varmadan” sapanlar. Fârâbî'nin, söz konusu grubu nitelerken kullandığı “el-mârıkâ” kelimesi, dinden dönenler/mürtedler anlamını da ifade ettiği için bazı ikincil kaynaklar bu anlamı vermişlerdir, ancak bu zümrenin herhangi bir tahrif amacı gütmedikleri ancak erdemli yöneticilerin gayesini idrakten aciz olmaları sebebiyle “farkına varmadan” saptıkları ve farklı bir yol tuttıkları ifade edilmektedir. Bu sebeple bu zümreyi niteleyen kelimeyi, “sapanlar” şeklinde tercüme etmek daha doğru görünmektedir.³⁵

³⁵ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyeye*, 69.

Dördüncü grup, “sahteciler” (muzeyyifûn) şeklinde nitelenebilir.³⁶ Bu zümre hem kendi aralarında hem de tüm toplum nezdinde erdemli toplumun yöneticisinin söz ve fiillerinin etkisini azaltacak tarzda konuşurlar. Dolayısıyla otoriteye itaati ve bağlılığı sarsacak tutumlar içine girerler. Bu zümrenin, toplumun ortak dünya görüşü olan dinin nazarî kısmı (ârâ) ile ilgili yanlış tahayyüllere sahip olması bu muhalefetin sebebidir. Bu grup birkaç şekilde ortaya çıkabilir:

Bazı insanlar gayeleri hakikati bilmek olduğu halde ne hakikati ne de onun temsilini idrakten aciz kalırlar. Bu insanların mütehayyileleri onların hakikati idrak etmesine yardımcı olmaz. Bu sebeple söz konusu zümre, hakikatin temsilleri olarak vaz edilen dinin görüşlerini, tahayyül edebilseler bile bu tahayyüllere ilişkin bir inanç ya da kanaat sahibi olamazlar. Ancak bu yetersizliklerinin farkında olmadıklarından, kendi iddialarını kanıtlamaya çalışırlar. Böylece hem kendilerini hem de başka insanları doğru yoldan saptırırlar. Bu tür insanlar, gayeleri hakikati bilmek olduğu ve erdemli toplumun temel değerlerine tahrif ya da tahrip etmek gibi bir amaç taşımadıkları sürece onları eğitmek gerekir. Fârâbî, bu grubun eğitimi bağlamında şöyle bir ifade kullanmaktadır: “*Bu gruptan bir kimsenin hayâl düzeyi, kendisince öne sürülen kanıtlarla yanlışlanamayacak dereceye yükseltilmelidir.*”³⁷ Bununla birlikte bu insanlardan bazıları, tahayyül bakımından yükseltilseler bile tezyifte yani erdemli toplumun ortak dünya görüşünü temsil eden inanç ve düşüncelerin değerini düşürme tutumunda ısrar edebilirler. Bu ısrarın sebebi, söz konusu insanların gayesini, ya toplum içinde üstünlük elde etmek olması ya da erdemsiz toplumların gayelerini benimsemeleridir. Görülüyor ki insanlın gayesindeki sapma, hakikatle ilişkiyi belirlemede ve hakikatin temsilini idrak etse bile onun gereklerini idraki imkânsızlaştırmıştır. Erdemli toplumda muhalif gruplardan bazıları, gerçek mutluluğu ya da hakikati duymaktan hoşlanmazlar. Bu insanlar bilgisiz oldukları ya da idrak noksanlığı sebebiyle bu tutumu takınmamaktadır, aksine onlar yanlışta ısrarcıdırlar, bile bile yanlış seçerler. Bazı gruplar da hakikati idrak konusunda yetersizlikleri sebebiyle muhalif bir tutum takınırlar.³⁸

³⁶ Fârâbî nevâbit gruplarından yalnızca ilk üçünü özel isimle anmıştır. Dördüncü grup ve sonrasında yer alanlar için, Fârâbî'nin kullandığı kimi fiillerden hareketle isimlendirmeler yapılabilir. Fârâbî'nin söz konusu tasnifinde hareketle Rosenthal muhalif grupları dört ana grup, iki de alt grup şeklinde, Alon ise altı ana grup ve dört alt grup şeklinde tasnif etmiştir. Alon, “Fârâbî'nin Garip Bitkisi”, 217-218; Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, 202-203. Ancak Alon'un Fârâbî'nin erdemli toplumunu “nevâbit ve filozoflar” şeklinde ikiye ayırması kanaatimizce yanlıştır. Bilindiği üzere Fârâbî erdemli toplumu filozoflar (hükemâ) ve halk (müminler) şeklinde ikiye ayırır, bu ayırım da kendi içinde detaylandırılabilir.

³⁷ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 69.

³⁸ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 69-72.

Fârâbî'nin muhalif grupları tasnifi, özellikle erdemli din ve onun aslı olan hakikat bilgisine karşı Sofistçe tutumlar takınan insan tipleri ya da zümrelere gelince çeşitleniyor. Filozofun bu grupların tutumlarına ilişkin tasvirleri ve onların muhalefetinin eğitim yoluyla önlenemeyeceğine dair değerlendirmeleri dikkate alındığında, hakikat arayışının gerekleri ve engelleri konusunda önemli uyarıları da ortaya çıkmaktadır. Buna göre, insanların hakikate yönelmeleri, hakikate ulaşmanın gerektirdiği çaba ve arınma konusunda istekli olmaları, nazarî ve amelî yetkinleşmenin tüm aşamalarının gerektirdiği sıkıntıları göze almaları gerekmektedir. Bu yönelişe sahip olmayan insanların hakikat karşısındaki muhalefetleri, çoğu zaman alternatif bir hakikat iddiasından kaynaklanmamakta, aksine duyguların, tutkuların, konfor ve alışkanlıkların esiri olmaya dayanmaktadır. Bazı insanların da bir tür irade zaafı gösterdikleri ve hakikati aramanın gerektirdiği çaba ve mücadeleyi göze alamadıkları görülmektedir. Fârâbî'nin muhalif grupları tasnifindeki bir diğer zümre bunun güzel bir örneğidir. Bu insanlar, hakikatin üstün değer olduğunun farkında olmalarına rağmen, içinde buldukları bataklıktan çıkmanın kendileri için imkânsız olduğunu düşündükleri için muhalif bir tutum takınırlar. Erdemli insanlara karşı duydukları kıskançlık onları, erdemli insanların da asıl gayelerinin servet, itibar gibi cahili gayeler olduğu şeklinde bir propagandaya götürür. Kendi hallerinden duydukları endişe ve ıstırapla baş edemeyen bu insanlar, bu endişe ve ıstıraptan kurtulmak ve kendilerini biraz olsun avutabilmek için, zevk ve eğlenceye dalarlar. En büyük hazzı, hakikati idrakin zevkini hiç zaman tatmadan, ölünceye dek zevk ve eğlence içinde yaşarlar.³⁹

Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'de muhalif gruplara dair değerlendirmesini, bu gruplar içindeki bazı insanların yaşadığı ikileme ve bunun doğurduğu sonuçlara işaret ederek bitirir. Bu insanlar, bir taraftan içinde buldukları cehaletin ve yolunu bulamamış olmanın getirdiği huzursuzluktan mustaripken, diğer taraftan da cahiliyye toplumlarının gayelerini ve onların mutluluk anlayışını benimsemektedirler. Bu ikilem içinde onlar, kendi görüş ve gayelerinin tüm toplumun benimsemesi gereken gerçek mutluluk ve asıl gaye olduğunu iddia ederler. Bu iddialarını güçlendirmek için de erdemli toplum içinde öne sürülen tüm görüşleri inceden inceye araştırdıktan sonra onların yanlışlığını gördüklerini ve kendi ulaştıkları sonuçların kişisel çabalarının sonucu olarak tüm görüşlere ve gayelere üstün olduğunu söylerler.⁴⁰

Fârâbî'nin muhalif gruplara ilişkin tasnifinde bazı grupların, Antik Yunan felsefesindeki Sofistleri hatırlattığı görülmektedir. Bu bakımdan Fârâbî, kendi döneminin

³⁹ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 72.

⁴⁰ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 72-73.

septik gruplarını, nevâbit kapsamında ve erdemli toplum düzenini tehdit eden veya edebilecek yönleriyle ele almış görünmektedir. Sofistlerin, bilginin imkânı ve dogmatik filozofların hakikat iddiası karşısındaki eleştirel tutumunun, söz konusu hakikat iddiasına dayanan toplum düzeninin yönetimine, ahlakına, hukukuna ve dine bir muhalefet olarak değerlendirilmesi son derece anlaşılır bir durumdur. Bilindiği üzere Antik Yunan felsefesinde Sofistlerin şüpheli, eleştirel tutumları, toplum düzenini yeni baştan kurma şeklinde farklı bir bakış getirmiş; başta Sokrates, Platon ve Aristoteles olmak üzere büyük metafizikçi filozoflar da “Sofistlerin bulandırdığı suyu durultma çabası” içinde olmuşlardır.⁴¹ Şüphe bireyin arayışının bir aşaması ya da özelliği olmaktan çıkıyor, toplumu birleştiren ilkeleri, hayat tarzı ve yöneldiği gayeyi tehdit eder bir mahiyet kazanıyor. Sofistlerin hakikat bilgisinin imkânı konusundaki eleştirel ve şüpheli tutumlarının, toplumun birliğine, ahlaka, dine ve hukuka dair farklı yaklaşımlarının burada hatırlanması gerekir. Muhalif gruplar içinde özellikle sahteciler başta olmak üzere birkaçı için geçerlidir.

Muhalifler içinde bir zümre, genel öğretim ile kendilerine tahayyüle dayalı olarak öğretilen bilgileri reddederler. Tasavvur düzeyde bir bilgiye erişseler, yani özel öğretime muhatap olsalar bile bu tutumları devam eder. Onların bu tutumları, yalnızca üstünlük kurma arzusuna ya da sahip oldukları yanlış gayeyi onaylatma çabasından kaynaklanır. Bu insanlar, kendilerini mutluluk yolunda ilerletecek hakikat bilgisine dair sözleri dinlemek istemezler, mutluluğun en yüksek gaye olduğu inancını geçersiz kılacak yanıltıcı, vehme dayalı sözlerin peşinde yürürler.

Bir başka zümre, mutluluğu ve yüksek hakikatleri tahayyül düzeyinde öğrenmiş ancak onları tasavvur etme yetkinliğine ulaşamadıkları için, tahayyül düzeyinde öğrendikleri hakikatleri yanlışlamaya çalışır, bunlar hakkında şüphe uyandırmak üzere tartışma başlatırlar. Bu insanlar içinde bazıları, tahayyül düzeyi bakımından daha üst düzeylere çıksalar bile şüpheli ve tartışmacı tutumlarını terk etmezler. Bu zümre, idrak yetileri ya da nazarî yetkinlik bakımından nakıs oldukları için, hakikatleri kavrama

---

⁴¹ Sofistlerin, eleştirel ve yıkıcı tutumları ile hem dogmatik filozofların hem de dini düşüncenin muarızı olduğu bilinmektedir. Sofistlerin ya da Helenistik felsefedeki Septiklerin, İslam felsefesinde ne şekilde ele alındığı ya da İslam medeniyetindeki septik gruplarla ilgili değerlendirmelerin ne olduğu araştırmaya değer bir konudur. Fârâbî'nin burada söz konusu ettiği septik tutumların Yunan felsefesindeki Sofistleri ya da Helenistik dönemdeki Septikleri işaret ettiği ve teolojik septisizmden ziyade felsefi septisizm kalıbına uyduğunu ileri süren Alon, filozofun septiklerle ilgili bu değerlendirmelerinin arka planının İbnü'r-Ravendi gibi filozoflara yönelik eleştirisinden hareketle keşf edilebileceğine işaret etmiştir. Alon, “Fârâbî'nin Garip Bitkisi”, 225.

imkânından mahrumdurlar. Bu onların yaratılışları, meşguliyetleri ya da eğitimleri sebebiyle yaşadıkları bir mahrumiyettir.⁴²

Bilindiği gibi, esasen şüphe, gerçeği arayış ya da aydınlanma isteği, filozofların özelliğidir. Bu zümre ya da kişilerin, bu özellikleri bu sebeple olumsuzlanamaz. Ancak burada problem olarak görülen şey, söz konusu zümrenin şüpheli tutumlarının hakikat bilmenin imkânsızlığı iddiasına, hakikati ve hakikat bilgisi temelinde teşekkül eden ah-laka, hukuka, dine ve toplumsal düzenin diğer unsurlarına karşı bir muhalefete dönüşmesidir. Bu tutumları ile söz konusu gruplar, kendileri sapmakla kalmamakta, başka insanları da saptırabilmektedirler.

Bu gruplar içinde özel olarak değerlendirilmesi gereken “doğruyu arayanlar” (müsterşidûn) zümresi *el-Medinetü'l-fâzıla* eserindeki tasnifte başta yer alır. Bu insanlar, hakikatin temsili olan misallerin hakikati temsil kabiliyeti konusunda tatmin olmazlarsa, onlara temsil gücü daha yüksek misaller gösterilmelidir. Bu insanların arayışı, bütün misallerin gerçekliğini yitirdiği bir kavrayış düzeyine erişirse, yani aldıkları eğitim ile ulaştıkları nazarî yetkinlik izin verirse onlara hakikatin kendisi öğretilir ve onlar “filozofları taklit edenler” mertebesine yükselirler. Şayet bu seviyede de tatmin olmazlarsa ve kabiliyetleri elveriyor ve hikmete olan iştiaqları süreklilik arz ediyorsa onların eğitimlerine devam edilir.⁴³

Öyle anlaşılıyor ki Fârâbî, erdemi toplumdaki muhalefet olgusunu, erdemli toplumun dini ve gayesine yönelik itirazlar ve karşı tutumlar üzerinden analiz etmiştir. Muhalif grupların hakikatin temsili ve hayat tarzına dönüşmüş ifadesi (din/mille) karşı-sındaki tutumunun, toplumun birlik, uyum ve yardımlaşmasına engel olacağı ve düzeni bozacağı öngörülmüştür.⁴⁴ Dolayısıyla muhalefete karşı erdemli toplum yöneticilerinin vereceği mücadele, eğitimi, ikna etmeyi öncelemekte ancak muhalefetin bu ıslah çabası karşısındaki tutumu ya da muhalefeti erdemli toplum düzenini bozmaya vardırması noktasında, hapis cezası ve sürgünü de içeren hukuki tedbirleri de içermektedir. Şimdi erdemli toplumda, muhalif gruplarla mücadele konusunu ele alacağız.

⁴² Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 72-73.

⁴³ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 230.

⁴⁴ Fârâbî'nin bu konudaki görüşlerini “felsefe yoluyla reform çabasının bir parçası” olarak değerlendiren Walzer, bu görüşlerin ayrıca filozofun yaşadığı dönemin toplumsal ve bireysel ahlakî zafiyetlerinin bir eleştirisi olarak okunması gerektiğini, dolayısıyla burada sade bir dille ve soyut kavramlarla ifade edilen şeylerin, dikkatli okuyucular tarafından X. Yüzyıl İslam toplumunun gerçeklerine uyarlanabileceğini söylemiştir. Walzer, Richard, “Açıklamalar ve Yorumlar”, 322.

3. Erdemli Toplumun Muhaliflerle Mücadelesi

Muhalif grupların, toplum düzeninin temeli olan ortak düşünce ve inançlar (ârâ) konusunda ya da kanunlara karşı bir tutum içinde olmaları söz konusudur. Erdemli toplum düzeninin varlığı ve sürekliliği için bu gruplarla ilgili çeşitli tedbirler alması ve mücadele yolları belirlemesi gerekmektedir. Muhalif grupların muhalefet gerekçelerini değerlendiren Fârâbî, her bir grupla karşı çıkış gerekçesi yahut özelliğini dikkate alarak mücadele etmeyi öngörür. O, muhaliflerle mücadele konusunda başta yöneticileri sorumlu tutar. *“Erdemli toplumun yöneticisinin görevi, muhalifleri izlemek, meşgul etmek ve onların her sınıfını tedavi edecek özel yöntemler kullanmaktır. Bu da onları, toplumdan çıkarmak yani sürgün veya tecrit, cezalandırmak, hapsetmek veya zor işlerde çalıştırmakla olur.”*⁴⁵

Fârâbî, bu zümrelerden bazıları için ıslah etme, eğitme ve topluma kazandırma tutumunu benimser, bunun için onları erdemli kılacak yolu arar. Zira erdemli toplum teorisinde yöneticiler, toplumun öğretmeni ve rehberidir. Ancak ıslahı mümkün olmayanlar için, hapsetmeyi, sürgünü, tecridi cezai tedbirler olarak öne sürer. Kuşkusuz bu tedbirler, tüm toplumlarda başvurulan yollardır. Burada erdemli yönetimin, muhalif grupların her sınıfını tedavi etmesi fikri dikkat çekicidir. Fârâbî’ye göre erdemli toplumun yöneticileri, genel olarak tüm topluma nispetle, özel olarak muhalif gruplara nispetle bir doktor gibidir. Doktorun hastaları için yaptığı şeyi halk için yapan erdemli toplum yöneticileri, kurallarını takip edenleri, peygamberin kendisine tabi olanları mutluluğa ulaştırması gibi mutluluğa ulaştıracaktır. Esasen erdemli yönetim, tüm toplumun ruhlarının sağlıklı olduğu bir toplum düzeni kurar: *“Nefislere şifa olan devlet adamıdır ve o aynı zamanda hükümdar olarak da isimlendirilmektedir.”*⁴⁶

Fârâbî’ye göre, nazarî, amelî ve fikrî erdemler ile çeşitli sanatların tahakkuk ettiği erdemli toplumda İlk Başkan, toplumun rehberi ve öğretmenidir. İlk Başkan’ın erdemli toplumu yönetimi ve eğitimi sürecinde ortaya koyduğu söz ve davranışları, kendisinden sonra erdemli toplumun aynı ilkeler ve gayeye yönelik olarak yönetilmesini temin etmek için kaydedilir. Bu kayıtlar, erdemli dinin görüşler kitabı ve fiiller kitabı şeklinde iki kitabının bulunması sonucunu ortaya çıkarır. Bu kitaplar, milletlerin en yüksek mutluluğa ulaşmak için benimsemeleri gereken görüşler ve fiilleri, bunların milletlerin ruhlarında yerleşmesi ve korunmasını mümkün kılan delilleri ve nihayet cahiliyye toplumlarından ya da erdemli toplumdaki muhalif grupların bu görüş ve fiillere karşı yöneltecekleri itiraz ve eleştirileri cevaplayan delilleri içerir. Fârâbî’ye göre, erdemli toplumun eği-

⁴⁵ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 71.

⁴⁶ Butterworth, Charles E., *“Ahlak ve Siyaset Felsefesi”, İslam Felsefesine Giriş*, ed. Richard C. Taylor- Peter Adamson, trc. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2007), 305-306.

timinde esas alınan ilimleri üç dereceye ayırır. Bunlardan birincisi görüşler kitabında, ikinci ilim fiiller kitabında, üçüncüsü de yazılı olmayan ilimler olup, her bir ilmin korunmasına kendini adanmış bilginler zümresi olacaktır. Bu zümreler, muhafaza ettikleri ilimle ilgili açıkça ortaya konulmamış şeyleri keşfetme, bu ilimlerin temsil ettiği değerleri üstün kılma, bu değerler karşı toplum içinden ya da dışından yöneltilen itiraz ve eleştirileri reddetme ve bu ilimleri halka öğretme melekesine sahip insanlardan oluşacaktır. Bu zümreler, erdemli yönetimin, milletler ve şehirleri en yüksek mutluluğa ulaştırma amacını benimsemiş ve kendilerini bu gayeye adanmış insanlar olmalıdır.⁴⁷

Muhaliif grupların, erdemli toplum düzeninin temellerine ve dine yönelik muhalefetlerine karşı mücadele konusunda asıl sorumluluk, filozof yöneticilere aittir. Onlar bu sorumluluk çerçevesinde, muhalefetin türüne göre, farklı eğitim yollarını kullanma, ikna etmek için çeşitli yöntemler kullanmak ya da yaptırım uygulama yoluna gidebilirler. Yöneticinin bilgeliği, halka bu toplumsal düzenin temel görüşleri (ârâ) ve fiiller (ef'âl) aracılığıyla intikal eder; onun koyduğu kanunlar sayesinde yönetici aklın etkinliği ve sürekliliği sağlanır. Şayet toplumda bu yetkinliğe sahip yöneticiler bulunmuyorsa bu takdirde İlk Başkan'ın söz ve davranışlarını esas almak üzere dini ilimler ortaya çıkar. Bu disiplinler Fıkıh ve Kelâm'dır. Fıkıh ve Kelâm bilginleri erdemli toplum düzenini, peygamberin vaz ettiği kanunlara ve bu kanunların gayesine uygun bir şekilde yeniden üretmek ve dini saldırılara karşı koruma görevi üstlenirler. Böylece O, din bilginlerinin kullandığı cedel ve hitabet yöntemlerine, sosyal ve siyasi bir işlev de yüklemiş olmaktadır. Cedel ve hitabet yöntemi, toplum içinde dinin görüşlerin tashihinde, üstün kılınmasında, bu görüşleri benimseyenlerle tartışan ve bu görüşleri saptırma çabası içinde olan muhalif gruplarla yahut erdemli dinin görüş ve fiilleri karşısında inatlaşan zümrelere karşı üstün gelmede kullanılan yöntemler olmuştur. Felsefi gelenek içinde cedelcinin muhatabı yalnızca sofistler ve onların etkisi altında kalan insanlar iken, Fârâbî, bu kapsama erdemli toplumun ortak değerlerini temsil eden erdemli dini tartışmaya açan, görüşleri ve fiilleri saptırmaya çalışan ve onlarla inatlaşan zümreleri de dahil etmiş görünmektedir.⁴⁸

Bu noktada, Fârâbî'nin din bilginlerine özellikle de kelâm bilginlerine yüklediği misyon ve muhalif grupların erdemli dine karşı tutumları konusundaki tasvirleri birlikte düşünüldüğünde, muhalif grupların bir kısmı ile mücadele konusunda görevin kelâm

⁴⁷ Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması: Tahsîlu's-sa'âde*, 85-87.

⁴⁸ Şenol Korkut, "Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi", *Eskişiyeni*, 28 (2014): 111.

bilginlerine düştüğü söylenmelidir.⁴⁹ Bu bakımdan Korkut'un ifadesiyle, "inançta orta olanı terk etmiş söz konusu türedi gruplar erdemli şehirlerde ve ümmette neşv ü nemâ bulmuşsa, bu olgu erdemli dine hizmet etmesi gereken kelâmcıların aslî görevlerini yapmadığının bir göstergesi sayılabilir.⁵⁰

Hikmetin (felsefenin) yönetimin bir parçası olmaktan çıkmasını, erdemli toplumun yöneticisiz (melik) kalması ve yok oluşu (helâk) olarak değerlendiren⁵¹ Fârâbî, erdemli toplumun kanunu sürdüren yöneticiler dönemini "taklit dönemi" olarak nitelmiş ve bu dönemi, erdemli toplumun sürekliliği açısından riskli bir dönem olarak görmüştür. Bu risk iki boyutludur. Birincisi, yöneticilerin, erdemli yönetimi cahil bir yönetime dönüştürmeleridir. Zira Fârâbî erdemli yönetimi, her asırda bir tane çıkacağını söylediği filozof-hükümdarın yönetiminin zorunluluğu üstüne kurgulamıştır. İkinci tehlike ise, din bilginleri olan kelâmcı ve fâkihlerin, erdemli dinin aslı olan hakikatleri tasavvur konusundaki yetersizlikleri sebebiyle, felsefeyi tahrip edip, felsefenin hakikatlerinin temsilcileri ve/veya taklitlerinden oluşan dini, bağımsız hakikatlere dönüştürmeleri ya da hakikatin kendisi olarak takdim etmeleridir.⁵²

Erdemli bir yönetimin egemen olduğu erdemli toplum, kendisinde mutluluğa erişilen toplumdur. Hem iradi kötülüklerin hem de tabii kötülüklerin ortadan kalkması mutluluğa ulaşmanın gereğidir. Erdemli yönetimin görevi, toplumun tüm kesimlerinin, kötülükleri ortadan kaldırıp, iyilikleri kazanmak üzere yardımlaşmasını sağlamaktır.⁵³ Kötülükler, toplumdan ya insanların gönüllerinde yer eden erdemlerle, ya da kendilerine hâkim duruma gelmeleriyle giderilebilir. Kendindeki kötülük, gönlünde yerleşen bir erdem veya nefesine hâkim olmakla giderilemeyen herhangi bir insan, toplumdan çıkarılır. Fârâbî, erdemli toplumun varlığını ve sürekliliğini konusunda iyimserdir. O, *es-Siyâsetü'l-medeniyye* eserinin sonunda, söz konusu muhalif grupların, müstakil bir toplum ya da devlet olamayacakları ve erdemli toplum düzeni içinde eriyip gideceklerini

⁴⁹ Fârâbî'nin kelâm bilginlerinin erdemli dine saldırı karşısında yaptıkları savunma biçimlerine ilişkin tasviri için bkz. Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, trc. Ahmet Arslan, 3. Bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 108-112; Korkut, "Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi", 103-105.

⁵⁰ Korkut'un ifadesiyle: "Örneğin Fârâbî'nin indinde cahili fikirler olarak telakki edebileceğimiz, insanın özüne kavuşabilmesi için bedenini ortadan kaldırması gerektiğine dair Helenistik döneme ait radikal mistik görüş, aynı şekilde intiharı olumlayan Stoacı içerikli bir etik öğretisi veya metafizik, vahiy ve nübüvveti inkâr eden materyalist içerikli fikirler, erdemli şehrin mensupları ve genç kuşakları arasında yaygınlık kazanmadan kelâmcıların yönetmeleri çürütülüp reddedilebilecektir." Korkut, "Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi", 106.

⁵¹ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, 204.

⁵² Korkut, "Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi", 123-124.

⁵³ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 43-49.

belirtir.⁵⁴ Bu ifade, muhalif gruplara karşı yürütülen mücadelenin başarılı olacağına ve bazı muhalif grupların erdemli topluma kazanılacağına ilişkin bir öngörü olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Toplumsal yaşam, toplumun ortak değerlerine, ortak gayeye ve bu gayeye ulaşmayı mümkün kılacak araçlara göre şekillenir. Toplumun yöneticileri, toplumu ortak değerler etrafından birleştirir, ortak gayeyi benimseme ve bu gayeye ulaşılmasını sağlayacak toplum düzenini kurar. Erdemli toplum düzeni, kanunların yöneticinin bilgeliğine dayanması, doğru bir şekilde anlaşılması ve tüm toplum tarafından benimsenerek uygulanmasını ifade eder. Bu düzeni bozmak isteyen çeşitli zümreler ya da hareketler olabilir. Fârâbî, bu zümre ya da hareketleri, “erdemli toplumun zıtları” başlığı altında ve cahiliyye toplumları ile birlikte anmış, bu zümreleri “nevâbit kavramı kapsamında değerlendirmiş ve bu grupları ayrıntılı bir şekilde tasnif ve tasvir etmiştir. Böylece Fârâbî, devlet yönetimine çeşitli sebeplerle muhalefet eden grupları tek bir kavram altında toplamıştır.

Nevâbî ya da muhalif gruplar, erdemli toplum içinde yaşamalarına yani erdemli bir yönetim, sahil bir dine, bilge yöneticilerin rehberliğinde, sevgi, adalet, inanç ve yardımlaşma temelinde bir araya gelmiş, gayesi hem dünya mutluluğunu hem de en yüksek mutluluğu kazanmak olan bir toplumun üyeleri olmalarına rağmen, bu toplumun temel ortak değerlerine, yasalarına, otoritesine kısaca erdemli toplum düzenine karşı bir tutum sergilemişlerdir. Bu grupların her birinin kendine mahsus bir muhalefet tarzı vardır. Bunlardan kimi zümreler, cahiliyye toplumlarının gayelerini ve hayat tarzlarını benimser, bunları erdemli toplum içinde dillendirmiş ve hâkim kılmaya çalışır. Bazı zümreler, kendi gayelerine ya da arzularına göre sahte hakikatler üreten, bunları iktidar elde etmek için kullanırken, kimi zümreler de gibi, cahil toplumların değerlerinin, gayelerinin ve yaşam tarzının propagandasını yapar.⁵⁵ Kimi gruplar, erdemli toplumun inanç ve fikirlerini (mille/ârâ) eleştirir, onları değiştirmeye çalışır, bu değerleri vaz eden erdemli yöneticilerin gayelerini ve otoritesini tartışır. Bu tartışmadan umutları, kendi arzularına uygun bir toplum düzenini hâkim kılmak, kendileri için iktidar, servet ve itibar elde etmektir. Bazı gruplar, böylesi kötü hedeflerle olmasa bile, idrak konusundaki yetersizlikleri ve şüphelerini kendilerini ya da başkalarını saptırıcı bir şekilde ortaya kullanırlar. Bazı gruplar, erdemli toplumun dinin aslı olan hakikatleri anlamaktan uzak olduğu gibi, bu hakikatlerin toplumun bütününe anlayacağı ve kabul edeceği temsillerle

⁵⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 73.

⁵⁵ Korkut, “Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi”, 105-106.

anlatımını da idrak konusunda yetersiz kalır. Bu yetersizliğin farklı sebepleri vardır: yaratılıştan gelen eksiklikler, eğitimsizlik, alışkanlıklar ve meşguliyetler, şüphecilik, zevk ve eğlenceye olan bağımlılık, bu sebeplerden birkaçıdır.

Fârâbî, erdemli toplumdaki muhalif gruplarla mücadele konusunda öncelikle erdemli yönetimi yani filozofları sorumlu tutmaktadır. Muhalif grupların tanımak ve belirlemek ve onları adeta bir doktorun hastalarına yaptığı gibi “teşhise uygun tedavi yöntemleri ile tedavi etmek bu sorumluluk kapsamındadır. Ayrıca muhalefet gerekçesi ve yöntemine göre, eğitim ve rehberliği önceleyen, ancak hapis, tecrit, sürgün, ağır işlerde çalıştırma ve diğer cezalar gibi hukuki tedbirleri de içeren bir mücadele gerekecektir. Muhalif grupların, erdemli dini hedef aldıkları bazı durumlarda mücadele sorumluluğuna, din bilginleri, özellikle kelâmcılar da ortak olacaktır. Bu mücadele, tüm toplumun dünya ve ahiret mutluluğunu temin için kurulan erdemli toplumun varlığı ve sürekliliğini sağlayacak ve muhalif gruplar erdemli toplum içinde eriyip gideceklerdir.

Kaynakça

- Ahmet Arslan. “Giriş”. *İdeal Devlet*. 7-31. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Alon, İlai. “Fârâbî'nin Garip Bitkisi: Muhalefet Olarak en-Nevâbit”. *İslam'da Siyaset Düşüncesi*. Trc. Kazım Güleçyüz. 217-249. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Aydın, Yaşar. *Fârâbî'de Tanrı İnsan İlişkisi*. İz Yayıncılık, 2011.
- Butterworth, Charles E. “Ahlak ve Siyaset Felsefesi”. *İslam Felsefesine Giriş*. Ed. Richard C. Taylor - Peter Adamson. Trc. M. Cüneyt Kaya. 293-315. İstanbul: Küre Yayınları, 2007.
- Dunlop, D. M. “Giriş”. *Fârâbî'nin İki Eseri*. 11-43. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- El-Câbirî, Muhammed Abid. *Arap Ahlaki Akıl*. Trc. Çelik, Muhammed. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.
- El-Câbirî, Muhammed Abid. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. Trc. Burhan Köroğlu - Hasan Hacak. 3. Bs. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- El-Câbirî, Muhammed Abid. *Felsefi Mirasımız ve Biz*. Trc. Said Aykut. 2. Bs. İstanbul: Kitabevi, 2003.
- El-Câbirî, Muhammed Abid. *İslam'da Siyasal Akıl*. Trc. Vecdi Akyüz. Kitabevi, 1997.
- Fârâbî. *el-Medinetü'l-fâzıla*. Trc. Yaşar Aydın. Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. Trc. Mehmet S. Aydın - Abdulkadir Şener - Mehmet Rami Ayas. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Fârâbî. “Fusûlu'l-medenî”. *Fârâbî'nin İki Eseri*. Trc. Özcan, Hanifi. 45-138. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- Fârâbî. *İlimlerin Sayımı*. Trc. Ahmet Arslan. 3. Bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Fârâbî. *Kitabü'l-Mille*. Trc. Yaşar Aydın. Litera Yayıncılık, 2019.
- Fârâbî. *Mutluluğun Kazanılması: Tahsilü's-sa'âde*. Trc. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Kitap, 2012.
- Fazlurrahman. *Prophecy in Islam, in Orthodoxy and Philosophy*. Chicago: Chicago University Press, 1958.
- Gutas, Dimitri. *İbn Sînâ'nın Mirası*. Trc. M. Cüneyt Kaya. 2. Bs. Klasik Yayınları, 2010.

- Hammond, Robert. *Fârâbî Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*. Trc. Uluğ Nutku - Gülnihal Küken. Alfa Yayınları, 2001.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *TDVİA*. 12: 145-162. İstanbul: İsam, 1995.
- Korkut, Şenol. "Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi". *Eskiyeni*. 28 (2014): 97-136.
- Mustafa, Nevin A. *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*. Trc. Vecdi Akyüz. İz Yayıncılık, 1990.
- Mücahid, Huriye Tefrik. *Fârâbî'den Abduh'a Siyasi Düşünce*. Trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Netton, Ian Richard. *Fârâbî ve Okulu*. Trc. Mehmet Vural. Ankara: Elis Yayınları, 2006.
- Platon. *Devlet*. Trc. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz. 41. Bs. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Rosenthal, Erwin. *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*. Trc. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Türker, Ömer. *İslam'da Metafizik Düşünce*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Üzüm, İlyas. "Nâbite". *TDVİA*. 32: 263-264. İstanbul: İsam, 2006.
- Walzer, Richard. "Açıklamalar ve Yorumlar". *İdeal Devlet*. Trc. Ahmet Arslan. 145-341. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

STRUCTURED ABSTRACT

According to Al-Fârâbî's philosophy, the virtuous society aims to ensure that all of its members to achieve maturation with knowledge and morality, and to enable to achieve the highest happiness. The four elements that form and shape the virtuous society are unity in love, justice, faith, and lifestyle. The worldview of the virtuous society is twofolds; philosophy for the elite, religion for the rest. The absence of disagreement between the philosophy and the religion in a society unites the elites and the common people, directing them towards the same goal. It is possible to have individuals or groups within the society who do not understand this goal, who oppose this goal or try to disrupt the common view. People who do not adopt the worldview of the virtuous social order, and the lifestyle based on this worldview are the opponents of the virtuous society. Fârâbî classifies these groups as an internal threat to the continuity of the virtuous social order, and describes his views about how to confront them.

Fârâbî classifies the opponents of the virtuous society concept of "nawâbî". With this term, Fârâbî refers to all the groups who threatens the order of society by not understanding, not embracing or even fighting against the worldview and acts of the virtuous society. Fârâbî assesses the opposition in terms of the founding values and the purpose of the society. Thus, being opposed to the virtues societal order would defy the founding values of the social order and abandon that lifestyle that is based on. This is quite different than what opposition means based on today's perspective which can be described as "political competition or criticism against the preferences and practices of the administration".

Fârâbî divides the Nawâbit into six major groups and eight minor groups. He puts a specific group called “seekers of truth” (mustarshidûn) in a special position and emphasized that they should not be seen as opposers to the fundamental values of the virtuous society. He further underlines that guidance should be continuously provided to this special group in order to eliminate the difficulties they experience in understanding or embracing the representations of the truth. The success of this guidance will be based on the sincerity of these seekers in their orientation to truth, their passion for wisdom, and their ability.

Each of these groups has its own opposition style. Some adopt the purposes and lifestyles of the ignorant societies and trying to make them dominant in the virtuous society. Some produce false truths according to their own goals or desires, and use them to gain power. While others criticize the beliefs and the ideas of the virtuous society, try to change them, challenge the goals and authority of the virtuous rulers. The objectives of some of the opposition groups are to achieve power, wealth, and status; on the other hand, while some others do not have such purposes, they fail to comprehend the beliefs and the values of the virtuous society. The inadequacies of opponents, who reveal their doubts about the possibility of truth or their representation in a virtuous society in a way to misguide themselves and others, result from their nature, lack of education, habits and busynesses, or their addiction to pleasure and entertainment.

Some subgroups of the dissenters are the sophists of the virtuous society. Fârâbî evaluated the sceptic groups of his period within the scope of “nevabit” and analyzed how they threaten the virtuous social order. That is because the sophists’ attitudes towards the possibility of the knowledge (of the truth) and the claim of the truth, result as an opposition to the management, morality, law, and religion of the social order.

Fârâbî analyzed the concept of opposition in virtuous society in terms of objections to and incompatibilities with the religion, the common purpose, and the guidance of the management of the virtuous society. Confronting these groups was considered as the duty of the virtuous management, since the attitude of opposing groups towards religion would destroy the authority of the elite, and the community's solidarity to achieve the highest happiness, also, the hierarchical order and harmony established on the basis of knowledge and morality, and its commitment to common values.

The main responsibility of fighting against opposition groups that challenges foundations of the virtuous social order and religion, belongs to the philosopher rulers. In addition, theologians are also expected to confront certain opposition groups in certain areas or to fight against some of them. According to the reasoning and methodology

of the opposition, even if they prioritize education and guidance, if it turns into a riot against the authority of the virtuous society or cooperation with ignorant communities, legal measures including jail time, isolation, exile, heavy labor and other punishments might be required. This fight will ensure the existence and the continuity of the virtuous society which is established to ensure the worldly and the hereafter happiness, and will cause the opposition groups to melt away within the virtuous society.